

ÖRSI TIBOR

A „sziget” szó használata a *Mandeville utazásai* című útleírásban és néhány bibliafordításban

1. Az *Île-de-France* kifejezés értelmezése

A Franciaország iránt érdeklődőket elgondolkodtathatja az *Île-de-France* kifejezés. Ha rátekintünk a mai Franciaország térképére, akkor láthatjuk, hogy így hívják Párizs környékét. 1976 óta ugyanis a korábbi *Région parisienne* helyett az *Île-de-France* kifejezés használatos, mely nyolc *département*-t foglal magában (Paris, Hauts-de-Seine, Seine-Saint-Denis, Val-de-Marne, Essonne, Val-d’Oise, Yvelines, Seine-et-Marne). Mindez kiderül többek között a *Petit Robert 2* (1991) második *Île-de-France* szócikkből.

A kifejezés eredetének tisztázásához természetesen történeti megközelítés szükséges. A *Petit Robert 2* első *Île-de-France* szócikke szerint ez „Franciaország történelmi tájegysége, amely a Párizsi-medence közepén helyezkedik el. Megközelítőleg a Szajna, az Oise, az Aisne és a Marne határolja (innen származik az *île* »sziget« név). Történelmi szerepe minden tekintetben fontos. Ez volt a Capeting monarchia bölcsője. Az itt beszélt dialektus (a francia) emelkedett ki a szomszédos nyelvjárások közül, és lett a francia királyság nyelve. Itt alakult ki a gótikus stílus, és számos királyi rezidencia épült itt.”

Vossler (1913: 27) azt írja, hogy az *Île-de-France* kifejezés először 1429-ben fordul elő. A Losique által szerkesztett *Dictionnaire étymologique des noms de pays et de peuples* (1971) szerint az elnevezés a XV. században alakult ki. Első attesztációja 1434-ből származik: *es pays de lisle de France*. Bloch (2011) adja meg a legkorábbi előfordulást. Azt állítja, hogy Froissart használja a kifejezést legelőször, mégpedig 1387-ben.

Az egyik nagy francia egynyelvű szótár, a *Grand Robert de la langue française* hasonló magyarázatot ad az *ÎLE* szócikken belül szereplő *Île-de-France* kifejezésre: „Ez a neve annak a tartománynak, ahol Franciaország első politikai központja kialakult, és amelyet a Szajna, az Oise, a Marne és e két utóbbi mellékfolyói határolnak.”

A *Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára* (Kiss 1988) szerint e kifejezés jelentése „tulajdonképpen Franciaország szigete”. Az 1429 óta adathozható név a francia királyság magvát alkotó tartománynak a szigetszerű voltára utal: öt folyó, éspedig a Marne, a Szajna, az Oise, a Thève és a Beuvronne határolja”.

Meggyőző-e ez a magyarázat? A „határfolyók” száma és neve sem egyezik. Kételyeink akkor támadtak, amikor *Jean de Mandeville lovag utazásait* tanulmányoztuk már hosszabb idő óta. A következőkben az *Île-de-France* kifejezésnek egy lehetséges másik magyarázatát kíséreljük meg megadni. Ehhez azonban röviden ismertetni kell a művet, melynek francia nyelvű eredetije szolgálhat bizonyítékkal.

2. Jean de Mandeville

A középkor folyamán a Szentföldre vezető zarándokútvonalakat és az európaiak által alig ismert Ázsiát vagy Afrikát bemutató hiteles vagy hitelesnek vélt útleírások és útikalauzok nagy népszerűségnek örvendtek. Ezek egyike a *Jean de Mandeville lovag utazásai*. Az erre vonatkozó tények ismertetéséhez a *Dictionnaire des Lettres Françaises*-ben (Grente 1992) szereplő adatok szolgálnak alapul. Bár a mű keletkezése körül sok a bizonytalanság, annyi többé-kevésbé biztosra vehető, hogy az eredeti változat 1357 körül készült francia, azaz korai középfraancia nyelven, valószínűleg Liège-ben. Mandeville feltehetőleg angol származású volt, és 1372-ben halt meg.

A mű a középkorban rendkívül népszerű volt. Ezt bizonyítja a tíz nyelven (francia, angol, latin, német, holland, cseh, olasz, spanyol, ír) fennmaradt több mint 250 kézirat és az 1600 előtt megjelent 90 nyomtatott kiadás. A legrégebbi francia verziót 1371-ben másolták, az első nyomtatott francia kiadás 1480-ból származik. A legelső angol fordítás 1390 előtt készült. A mű Angliában tartotta meg legtovább népszerűségét. 1496 óta folyamatosan kiadták a „tudós angol utazó” művét. Az angol próza atyjaként is emlegették. Angol és belga középkorkutatók vehemensen követelték maguknak0

a Mandeville név mögött rejtőző igazi személyt. 1830-tól kezdődően bebizonyosodott, hogy valójában nem is utazott, hanem korábbi szerzők műveiből ollózta össze a sajátját. Ettől kezdve mint a „nagy hazudozó” élt a köztudatban. Hajdani népszerűségének azonban ez a felfedezés már nem tudott ártani.

Maga a mű két részre osztható. Az első rész a Szentföldre vezető útvonalakat és magát a Szentföldet mutatja be, a második pedig azt, ami azon túl van, egészen Kínáig és Szumátráig. Útleírásról lévén szó, sok földrajzi fogalommal is találkozunk. Ezek egyik kulcsszava modern francia helyesírással az *île* szó, amelynek mai és régebbi általános jelentése is: „sziget”.

3. A francia *île* és az angol *isle* és *island* szavak etimológiája

A fenti három szó etimológiájának ismertetésénél elsősorban a *Chambers Dictionary of Etymology* (Barnhart 2000) szótárra támaszkodunk. A mai francia *île* szó a vulgáris latin **isula* etimonból származik, melynek klasszikus latin megfelelője az *insula* alak. A korai francia nyelvben a szó alakja *isle* volt, de mivel az *s*-et nem ejtették, végül elhagyták írásban is. Ebben a formában került át a szó a középanyol nyelvbe. Mandeville bizonyos kézíratai az *île* alak helyett az *yle* írásmódot is használják. A korai középfraancia nyelvben, tehát a *Mandeville utazásai* francia eredetije keletkezésének időpontjában restaurálták az *s*-et az írott alakban, mivel az szerepel a klasszikus latin *insula* szóban, és ekkortájt ezt tekintették etimonnak. Azonban továbbra sem ejtették. Ez az *isle* írásmód használatos az általunk használt Warner-féle francia szövegkiadásban is. A mai francia nyelvben, mint azt tudjuk, *île* az írott forma. A XVI. században, a későbbiekben általánossá vált gyakorlatnak megfelelően a szóban szereplő néma *s* helyett az azt megelőző magánhangzó kap egy *accent circonflexe*-et. Angliában a XV. századtól kezdték használni az etimológus *s* betűt, amelyet a XVI. században egyre gyakrabban alkalmaztak. Végül 1700 körül az *isle* alak teljesen kiszorította az *ile*-t.

Vizsgált szavunknak az angol nyelven belüli viszonyosságait tovább bonyolította az a tény, hogy összetévesztették a mai *island* szó eredetijével. Az *island* és az *isle* szavak etimológiai szempontból teljesen különbözőek. Az *island* az óangol *igland* alakra vezethető vissza, és két elemből tevődik össze: *ig* és *land*. A *land*, mint ahogy azt sejtjük, „föld”-et jelent. Furcsa módon az *i* elem külön szóként is előfordul az óangolban, mégpedig „sziget” jelentés-

ben. Így tehát az *igland* szót tulajdonképpen „szigetföld”-ként értelmezhetjük. Ennek az *ig* szónak a maradványait tartalmazza sok angliai helynév, mind például a *Chertsey*, *Lindsey*, *Mersea* szavak utolsó szótagjai, vagy az angol történelemből jól ismert *Runnymede* *y* eleme. Az említett *ig*, *ieg* elem külön figyelmet érdemel, hiszen az óangol *ea* „folyó” szóval áll rokonságban, megfelelő alakja a legtöbb germán nyelvben megtalálható, és végső soron a latin *aqua* „víz” szóból származtatható, mégpedig egy „víz”, „vízzel kapcsolatos”, „vízparti”, „vízzel körülvett terület” metonimikus jelentésváltozás és megfelelő hangtani levezetés alapján.

De miért szerepel *s* betű a modern angol helyesírás szerinti *island* szóban? A XV. századtól kezdve előfordulnak *ile-land* alakok is. Ezek arról tanúskodnak, hogy már akkor is úgy érezték, hogy az összetétel első tagja az ófrancia *ile*-ből származik. Innen már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy az *ile*, *isle* alakok hatására egy *s*-et adjanak az *ile-land* szóhoz, és a XVI. századtól kezdve fordulnak elő olyan alakok, mint *isle-land*, *ysle-land* és a ma is használt *island*. A modern angol nyelvben az *isle* szó a földrajzi nevek kivételével már archaikusnak számít, az általánosan használt szó az említett germán eredetű *island*.

Az általunk tanulmányozott szó jelentéstani és alaktani kérdésköréhez kapcsolódik még a modern angol *aisle* szó is, melynek jelentése: „templomi oldalhajó”, „oldalfolyosó”. Ennek közvetlen forrása az ófrancia *ele*, *eale* „szárny”; „seregszárny”, amely a latin *axilla* „hónalj” szóból származik, az pedig az *ala* „váll”, „hónalj”; „szárny”, „seregszárny” szó kicsinyítő képzős alakja. A francia nyelvben a XV. században latin mintára *aelle* alakra változtatták, majd pedig a XVI. században lett belőle *aele*, *aile*. Ebben a két évszázadban a francia nyelvben az *aisle* alak is előfordult, amely a középkori latin *ascella* írásmódot igyekezett követni. Ez volt ugyanis a klasszikus latin *axilla* szónak megfelelő általános kifejezés az „épületszárny” fogalmának jelölésére. Az angol nyelvben a XV. században a „sziget” jelentésű *ile*, *yle* szóval összetévesztették. Talán amiatt, hogy a templomnak egy jól elkülöníthető részét jelentette. 1700 körül az *isle* szóhoz hasonlóan ezt a szót is *s* betűvel, azaz *isle* alakban írták, később pedig a francia *aile* alaknak megfelelően *aisle*-nak. A mai angol *aisle* írásmód tehát az angol *isle* és a francia *aile* szavak kereszteződéséből jött létre, és nincs közvetlen kapcsolata a korábbi francia *aisle* szóval. A latin *ala* alakot a középkori nyelvhasználatban összetévesztették a latin *aula* szóval is, amelyet azután szintén összetévesztettek az ófrancia *alee* „menés”; „növé-

nyekkel határolt út” szóból kialakult angol *alley* („út”, „átjáró”; „növényekkel határolt út”; „templomi padsorok közötti átjáró”) szóval. Mindez további jelentésbeli zavarokat okozott.

4. A *Jean de Mandeville utazásainak francia eredetijében előforduló példaanyag*

Jean de Mandeville utazásainak francia eredetijében a középfrancia *isle* szó azonban egy másik jelentésben is szerepel, ami a francia nyelvtudományban ismereteink szerint még nincs dokumentálva. Az *isle de Cathay* (21/44; 105/26) kifejezésben *Cathay* Kínát jelenti, és az egész nem értelmezhető „sziget”-ként. Néhány sorral később pedig a *prouince de Cathay* (105/26) kifejezéssel találkozunk, amely szinonimája az előbbinek. *Byboth* „Tibet” (153/29) esetében sem beszélhetünk szigetről. A *Valle Perillouse* (138/31), azaz a „veszélyes völgy” is „szigetekkel” határos.

Éppen ezért módszeresen áttanulmányoztuk a mű középfrancia eredetijéhez legközelebb álló szövegkiadást (Warner 1889), és külön-külön értelmeztük az *isle* minden előfordulását, ami sok esetben nem volt könnyű, hiszen a Mandeville-t tanulmányozó filológusoknak sem sikerült minden helyszínt azonosítani. Mandeville különben is teljesen szabadon bánt forrásaival. Néha csak kitalált országokról van szó. Ahol tengerparttal rendelkező területet ír le, mint például *Calonak* (Kambodzsa) esetében, mi ezeket is automatikusan szigetnek vettük. Mandeville nagyon sok forrásművet használt. Ceylont például kétszer is bemutatja. Először *Silba* néven Odoric de Pordenone *Itinerarius* című útleírása alapján, majd pedig *Taprobane* néven Vincent de Beauvais művét követve, aki maga is egészen Pliniusig visszavezethetően korábbi szerzők műveit használta fel.

A *Mandeville utazásaiban* az *isle* szó összesen 196 esetben fordul elő. „Sziget”, „félsziget”, „tengerrel határos terület” jelentésben szerepel 118 alkalommal (60,2%). Ezek között található háromszor az *isle de mer* „tengeri sziget” kifejezés, amelynek nyilvánvalóan a jelentést szűkítő szerepe van. „Ország”, „táj”, „vidék”, tehát egy laza földrajzi egység jelölésére szolgál 26 esetben (13,3%). 52 előfordulásnál (26,5%) pedig nem lehet eldönteni, hogy mi a szó pontos jelentése. A szövegben mutatkozó ellentmondások miatt ezek a számadatok csak a körülbelüli arányok szemléltetésére szolgálnak, semmiképpen sem tekinthetők pontosnak.

5. További francia példák hiánya

Deluz nagyszabású monográfiája (1988: 127–146) egy fejezetet szentel „Mandeville földrajzi nyelvezetének”. A következőket állapítja meg:

« Les termes *terre, pays, île* sont assez proches l'un de l'autre. Il faut remarquer notamment qu'*île* n'est pas associé de façon privilégiée à *mer*, pas plus d'ailleurs que *mer* à *île*, et que l'ensemble des connotations est plus du domaine économique (*cultures, ressources minières, métier*) ou politique (*royaume, posséder, pouvoir*) qu'hydrographique. [...] *L'île* apparaît monde clos, parfois mesuré, mais mal localisé. Elle est monde lointain, étrange, et lieu par excellence des merveilles. » Selon Deluz, « des trois mots associés en archipel sémantique (*île, insularité, isolement*), c'est surtout le troisième qui semble occuper ici la première place. »

[A *föld, ország, sziget* terminusok eléggé közel állnak egymáshoz. Meg kell azonban jegyezni, a *sziget* nem kapcsolódik privilegizált módon a *tengerhez*, semmiképpen sem jobban, mint a *tenger* a *sziget*hez, és hogy a konnotációk összessége sokkal inkább gazdasági jellegű (*mezőgazdasági kultúrák, ásványkincsek, mesterség*) vagy politikai jellegű (*királyság, birtokolni, hatalom*), mintsem hidrográfiai. /.../ A *sziget* zárt világnak tűnik, néha megmérhető, de nehezen lokalizálható. A szemantikai archipelagust alkotó három szó közül (*sziget, insularitás, elszigeteltség*) főleg a harmadik tűnik dominánsnak.]

Az *Utazások* korai kiadásai még ősnymotványnak számítanak. Francia nyelvterületen nagyon sokáig nem adták ki újra a művet. Modern francia kritikai kiadása csak 2000-ben jelent meg, a már említett Deluz kutatásainak köszönhetően. Talán a francia szövegkiadás hiánya, illetve a régi szövegek hozzáférhetetlensége miatt van az, hogy a mű nem szerepel a nagy francia általános, nyelvtörténeti vagy etimológiai szótárak korpuszában, így például a *Französisches etymologisches Wörterbuch* (Wartburg 1928–1970) korpuszában sem. A *FEW*-ben szerepel egy, a román nyelvekben kifejlődött jelentés az *INSULA* címszó alatt: „gelände längs eines flusses, schwemmland, gebüsch auf diesem land”, azaz „folyó menti terület”, „feliszapolt terület”, „az ezen nőtt csalit”. Azonban ez a jelentés sincsen francia példával dokumentálva. A Tobler-Lommatzsch-féle *Altfranzösisches Wörterbuch* (1925–1976) na-

gyon gazdag példaanyaga nem tartalmaz Mandeville-től származó példákat, jelentéseket pedig különben sem ad meg, hanem korábbi szótárak által meghatározott jelentésekre utal.

6. Közéangol nyelvi bizonyítékok

Megtalálható viszont a jelentés a közéangol nyelvben, mint ahogy ez kiderül a *Middle English Dictionary* (Kurath et al. 1954–2001) példaanyagából. Ez a közéangol nyelvet igen gazdag példaanyaggal illusztráló monumentális szótár a műnek az 1400 körül készült közéangol fordításainak két kéziratát is feldolgozza korpuszában. Az ILE címszó 2a. (a) bekezdése alatt a következő jelentést adja: „A domain, realm, province.” Lehetséges értelmezések: *domain* „fennhatóság alatt álló terület”, „(gyarmat)birtok”; *realm* „királyság”, „birodalom”, „állam”; *province* „tartomány”, „vidék”.

6.1. A *Middle English Dictionary* idézetei

A *Middle English Dictionary* nyolc példát sorol fel hét műből, melyek között olyan általánosan ismert remekművek is találhatóak, mint a *Piers Plowman* és a *Pearl*. Bizonyos esetben átvitt értelműnek is felfoghatjuk a jelentést, mint ahogy a magyarban is beszélhetünk „a boldogság szigetéről”. A példák többsége azonban egyértelmű. Vegyük ezeket sorra:

(1) c1400 (a1376) PPl.A(l) (Trin-C) 2.63: *With þe kingdom of couetise I croune hem togidere; And al þe **Ile** of usurie, & auarice þe faste, Glotonye & grete othes, I gyue hem togidere.* [A kapzsiság királyságával együtt megkoronázom őket. És az uzsoráskodás és a makacs fősvényesség, a falánkság és a nagy káromkodások egész országát nekik adom együttesen.]

(2) c1400? (c1380) Pearl 693: *Lo, yon louely **yle!** Þou may hit wynne if þou be wy3te.*

[Nézd ezt a szép országot! Elnyerheted, ha derék ember vagy.] (Isten királyságáról van szó.)

(3) (a1420) Lydg. TB 1.7: *In þe regne & lond Thesalye... Pelleus... Helde the lordschipe and the regallye Of this Yle.* [Tesszália királyságban és országban Pelleusz volt az úr, és ő birtokolta ennek az országnak a királyi jogait.]

(4) ?a1425 (c1400) Mandev.(l) 179/15: *From þens gon men... þorgh þe lond of Prestre John, The grete Emperour of Ynde, And men clepen his roialme the yle of Pentoxoire.* [Onnan az ember India nagy császáranak, János Papnak az országán át megy, és az ő királyságát Pentoxoire országának hívják.] A francia eredetiben (nem szerepel a MED-ben): Warner 136/48-49: *De la vait homme par mointes iournes par my la terre Prestre Iohan, ly grant emperour de Ynde; et appelle homme soun roialme Lisle Pentoxoyre.*

(5) (?a1439) Lydg. FP 5.1367: *Afer translatid was the regeoun, With al ther iles, vnto thobeissaunce Of them of Rome.* [Azután az a vidék minden hozzá tartozó területtel és azok engedelmeskedésével együtt Rómának lett átadva.]

(6) c1450 (?a 1400) Destr.Troy 101: *In Tessaile.. A prouynce appropret aperte to Rome, An yle enabit nobli and wele.* [Tesszáliában, amely egy nyíltan Rómának juttatott tartomány, egy nemesen és jól lakott sziget.]

(7) c1450 (?a1400) Wars Alex. 1039: *He... caires... Ouer þe ythes in-to Italee, & þat Ile [vr. þa yle]z] entirs.* [Átmegy a hullámokon túlra Itáliába, és belép abba az országba.]

(8) Ibid. 2116: *So fares he furth to Frigie, a-nopire faire Ile.* [Így megy tovább Frígiába, egy másik szép országba.]

6.2. Megjegyzések a *Middle English Dictionary* példáihoz

Az első két mű, tehát a *Piers Plowman* és a *Pearl*, nem francia művek fordításai, hanem eredeti alliteráló verselésű angol művek. A harmadik idézet John Lydgate *Trója-könyvéből* való, amely latin nyelvű prózai mű alapján készült. Az ötödik példa szintén Lydgate-idézet, mégpedig Boccaccio egyik műve

francia fordításának angol nyelvű verses „továbbfordítása”. A hatodik, hetedik és nyolcadik példa szintén az angol irodalomban az alliteráló költészet újjászületéseként emlegetett áramlat jegyében fogant művekből származik, a két utolsó ugyanabból a műből. Ezek forrásaként szolgálhattak francia vagy latin nyelvű minták. A *Middle English Dictionary* a negyedik példát vette Mandeville-től. Ebben látható, hogy az India földrajzi nevet a középkorban tágabb értelemben használták. Pentoxoire-t Mandeville egyik forrásmunkája Ázsia belsejébe, a Sárga-folyó felső szakaszára, azaz belső szárazföldi területre teszi.

6.3. A *Middle English Dictionary* példainak összegzése

A *Middle English Dictionary*ben található nyolc példáról összefoglalóan a következőket mondhatjuk el. Az első idézetben a középanyol *ile* szó átvitt értelemben szerepel. A további példák bizonyítják, hogy vizsgált szavunknak létezett a XIV. század végi és a XV. századi középanyol nyelvben egy viszonylag jól dokumentált jelentése. Úgy tűnik, hogy az ófrancia nyelvből átvett „sziget” jelentésű *isle* szó a középanyol nyelvben átmeneti jelentésbővülésen ment keresztül, amely azonban nem vált általánossá. Egy későbbi jelentésszűkülés után az eredeti és a mai nyelvnek is megfelelő jelentéstartalmát nyerte vissza. A hét példa közül kettő esetében biztos, hogy francia eredeti alapján készült, kettő esetében biztos, hogy nem francia mű fordításával van dolgunk, így megállapítható, hogy ez a jelentés létezett az akkori angol nyelvben.

E jelentésváltozás a francia nyelvben azonban már a XIV. században lejátszódhathott. A *Mandeville utazásainak* keletkezési ideje, mint már mondtuk, 1357. Különben is ez az az időszak, amikor a francia jövevényszavak a legnagyobb ütemben áramlanak az angol nyelvbe. Az *ile* szó alapjelentésének első előfordulását az angol nyelvben az *Oxford English Dictionary* (2009) egy 1297-ből származó példával illusztrálja, a *Middle English Dictionary*ben szereplő első előfordulás dátuma c1300 (?c1225).

A középanyol nyelvállapotban kimutatható jelentés, illetve a feltehetőleg annak okául szolgáló, de a középfraancia nyelvben eddig csak a *Mandeville utazásaiban* fellelhető jelentés alapján értelmezhető másképpen az *Île-de-France* kifejezés.

7. Miért csak az angol nyelvben van dokumentálva az „ország” jelentés?

Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem szerepel egy fontos szó fontos jelentése a nyelvtörténeti szótárakban? A *Mandeville utazásai* mind korabeli, mind mai angol nyelven, a különböző kéziratok alapján készült kiadásokban folyamatosan rendelkezésre állt. Összesen 65 kiadást ért meg, csak a XX. században hússzor adták ki. Ezzel szemben a két utolsó francia nyelvű kiadás 1729-ben és 1735-ben jelent meg Hollandiában, azt megelőzően Franciaországban pedig csak 1550 és 1560 között.

Eredeti középfraancia nyelvű szövegkiadás is mindössze kettő létezik. Mindkettő angol szövegkiadás, amelyhez mellékeltek egy-egy francia szöveget is. Az egyik a már említett 1889-es Warner-féle londoni exkluzív kiadás. Egyes források szerint mindössze tíz példány készült belőle. A másikat 1953-ban a *Hakluyt Society* adta ki ugyancsak Londonban, de ez is nagyon nehezen hozzáférhető. Mivel megfelelő szövegkiadás nem állt rendelkezésre, még a legjobb szándék mellett sem tudták volna felhasználni a jelentősebb francia nyelvtörténeti szótárak által felhasznált korpuszban, legfeljebb kéziratok alapján. A *Mandeville utazásai* (*Mandeville's Travels*) elsősorban Angliában volt nagyon ismert és népszerű. Ismertségét és népszerűségét is ott őrizte meg. Saját kutatásainkat is Seymour (1967) középangol nyelvű szövegkiadása és Mandeville-re irányuló angol nyelvű publikációi segítették.

A frankofón nyelvtudomány néhány, főleg belga kutatótól eltekintve igen mostohán bánt a *Mandeville utazásaival*. Pedig Mossé (1955) egy cikkében melegen ajánlotta ezt tanulmányozásra. Csak 1993-ban jelent meg az első modern francia fordítás. Ennek készítője, Deluz, aki egyben jegyzetekkel is ellátta a művet, fordításában a mai francia *île* szót használja következetesen. Nem tér ki annak speciális mandeville-i értelmezésére. Deluz 2000-ben jelentette meg a mű első francia kritikai kiadását, de abban sem foglalkozik a *sziget* szó sajátos jelentésével.

Összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg. Feltételeztük, hogy az *Île-de-France* kifejezésben szereplő *île* szó esetleges jelentése a ma elfogadott magyarázattól eltérően nem „sziget”, hanem „ország”. Ez a jelentés francia nyelvű irodalmi művek vagy szótári adatok közül mindössze a *Mandeville utazásai* című 1357 körül írt útleírásban fordul elő, abban viszont tömegesen.

Közvetett bizonyítékul szolgált, hogy az ófrancia nyelvből a középgangolba átkerült jövevényszónak a XV. században létezett ilyen jelentése az akkori angol nyelvben, ami viszont jól dokumentált a különböző szerzők által írt művekben.

Ahhoz, hogy az *Île-de-France* kifejezés itt javasolt értelmezése szilárdabb alapokon nyugodjon, kívánatos lenne az *isle* szó új jelentésére, erre most már figyelve, más régi francia szerzőktől is példákat találni. Elsősorban Mandeville forrásait volna érdemes behatóan tanulmányozni. Sajnos ezekhez szinte lehetetlen hozzáférni.

Érdekesképpen megjegyezzük, hogy Marco Polót általában nem tekintik Mandeville forrásának. Seymour (2002: 137) viszont kiderítette, hogy maga Mandeville ugyan nem használta fel Marco Polo munkáját, Mandeville egyik forrása, Odoric viszont „beszámolójának jelentős részét alapozta Marco Polo művére”. Mindazonáltal mégiscsak akad egy figyelemre méltó példa a *La Description du Monde* (Badel 1998: 455) cím alatt kiadott műben. Polo szigetnek tartja Afrika keleti partvidékét, amelyik Zanzibárral szemben helyezkedik el. A sziget nevét is átveszi, és a partvidékre alkalmazza:

(9) *Zanquibar est une grant isle et noble, et dure environ .II^M. milles.* (454. o.)
[Zanzibár egy nagy és nemes sziget, és körülbelül 2000 mérföld hosszú.]

Az a tény, hogy a (9) alatti példában *Zanquibar* az afrikai kontinenst jelöli, inkább a kor földrajzi ismereteinek állapotára utalhat, és nem tudatos szóválasztás eredménye. Az idézett kiadásban Polo nem használja az *île* szót a mandeville-i értelemben. Tovább kell kutakodni térben és időben, hogy megfelelő analógiára bukkanjunk. Az áhított és széles körben elterjedt analógiát a *Vulgata* bibliafordítás *insula* szavának lehetséges fordításaiban véljük felfedezni.

8. Az *insula* szó *Vulgata*-beli használata

A bibliai szövegek figyelmes olvasójának feltűnhet *sziget* szó sajátos használata. A magyar *sziget* szó a latin *insula* szót fordítja, amelyik 51 alkalommal fordul elő a *Vulgatában*. Több fordításban elsikkadnak a szó jelentésé-

nek sajátosságai. Ezzel szemben a különböző nyelveken hozzáférhető kritikai kiadások kiemelik a szó jelentéseinek különbözőségét. A *Dictionnaire de la Bible* (1992) SZIGET szócikkéből megtudhatjuk, hogy

« les termes hébreu et grec correspondants, *hiyyim* et *nésoi*, peuvent désigner dans l'Ancien Testament [...] aussi bien les rivages continentaux que les îles proprement dites. [...] Parfois les auteurs bibliques entendent par « îles lointaines » un outre-mer dont ils ne font encore que soupçonner l'existence et réputé quasiment inaccessible ; mais ce sont naturellement les îles et les rivages de la Méditerranée orientale [...] qu'ils évoquent le plus souvent. [...] Même les dénominations apparemment précises, telles que *île de Kaphtor* ou *île d'Élisha* paraissent couvrir une région plus vaste que l'île de Crète en Jérémie, ou la côte orientale de Chypre en Ézéchiél. »

[*Hiyyim* és *nesoi*, a megfelelő héber és görög terminusok az Ószövetségben egyaránt jelölhetik a kontinentális partvidékeket és a tulajdonképpeni szigeteket. /.../ A bibliai szerzők néha „távoli szigetekben” olyan tengeren túli területeket értenek, amelyeknek a létezését még csak gyanították, és szinte megközelíthetetlennek tartották. De természetesen a Földközi-tenger keleti részének szigeteire és partvidékeire utalnak leggyakrabban. /.../ Még az olyan pontosnak tűnő megnevezések is, mint *Kaftor szigete* vagy *Elisa szigete* nagyobb területnek felelhetnek meg, mint Kréta szigete Jeremiásnál vagy Ciprus keleti partvidéke Ezékielnél.]

Egyetlen példa kiválasztása elég a fordítások különbözőségének (Izajás 42,12) bemutatására.

(10a) Vulgata: *ponent Domino gloriam et laudem eius in insulis nuntiabunt*

(10b) Jérus: *qu'on rende gloire à Yahvé, qu'ils annoncent sa louange dans les îles.*

(10c) Pléiade: *Qu'ils rendent gloire à Yahvé, qu'ils annoncent sa louange dans les îles!*

(10d) TOB: *qu'on rende gloire au SEIGNEUR, qu'on publie dans les îles sa louange!*

(10e) ABU: *Que les populations lointaines rendent hommages au Seigneur et le louent haut et fort!*

(10f) Oxford: *Let the coasts and islands ascribe glory to the LORD; let them sing his praise.*

(10g) Neov.: *Adjanak az Úrnak dicsőséget, és dicséretét a szigeteken hirdessék!*

„A szigeteken” formula szerepel legtöbbször. A *Bible de Jérusalem* (1998) kizárólag az *île* „sziget” szót használja. Meg kell azonban jegyezni, hogy a vizsgált négy francia bibliafordítás közül ez az egy nem ad jegyzeteket. A *Bible de la Pléiade* (1959) korábbi lábjegyzetekre utal vissza. A *Traduction œcuménique de la Bible* (1992) ugyancsak korábbi előfordulások magyarázataira hivatkozik: „szigetek = a Földközi-tenger partvidékei és szigetei” (ibid., 624). Hasonlóképpen: „szigetek: gyakori kifejezés, [...], Palesztina legtávolabbi tengerparti lakosságára utal” (ibid., 667). A *Bible de l'Alliance Biblique Universelle* (1996) „távoli népességek”-nek fordítja a vizsgált kifejezést. Az *Oxford Study Bible* (1992) kompromisszumos megoldásként az Ószövetségben húsz előfordulást az *isle* szóval fordít, egy példa esetében pedig a *the coasts and islands* „partvidékek és szigetek” szópárt használja. Ez utóbbi kifejezés szemantikai összetartozását egyetlen határozott névelő biztosítja.

Vizsgáljunk meg további példákat *Jeremiás könyvéből!*

(11) *depopulatus est enim Dominus Palestinos reliquias insulae Cappadociae* (Ier 47,4)

Vajon Kappadókiát szigetnek tekinthetjük-e? Az ezzel a földrajzi névvel jelölt terület kiterjedése sokat változott a történelem folyamán. A fenti mondat fordítása a *Traduction œcuménique de la Bible* (TOB) bibliafordításban:

(12) *Oui, le Seigneur ravage les Philistins, les survivants de l'île de Kaftor.* (TOB 47,4)

Egy lábjegyzet pontosítja, hogy valószínűleg Krétáról van szó, ahonnan a filiszteusok származnak (Ámosz 9,7 szerint). A „Kaftor szigetének túlélői” kifejezés tehát a filiszteusokat jelöli. Három másik modern francia kiadás

(*PLE, ABU et Jérus*) Kaftort Krétával azonosítja. Ezzel szemben az *Oxford Study Bible* megjegyzi, hogy Kaftor Krétának vagy talán Kis-Ázsiának felel meg. A javasolt alternatívák ellentmondanak egymásnak: Kréta egy földközi-tengeri sziget, Kappadókia pedig – már amennyiben Kis-Ázsia központi fennsíkját jelöli – egy „kontinentális sziget”. Ha pedig Kis-Ázsia egészére vonatkozik, ekkor egy „hosszú partvidékkel rendelkező terület” jelentésben értelmezhető. A *Bibliai Lexikon* (Haag 1989) KAFTOR szócikke szerint Kaftor „a filiszteusok hazája, a *Hetvenes-fordításban* és a *Vulgatában*: Kappadókia. Helyét egyes tudósok Kis-Ázsia déli partján keresik, mások szerint Kréta szigete, vagy egy olyan földrajzi egység, melynek Kréta is része”.

Az *Újszövetségben*, pontosabban az *Apostolok cselekedeteiben* a vizsgált szó értelme megfelel annak, amit a geográfusok a *sziget* szó alatt értenek. A Földközi-tenger szigetei önálló földrajzi névként szerepelnek: Kréta, Rodosz, Számosz, Szamothráké. A *Jelenések könyvében* például ezt találjuk:

(13a) *in insula quae appellatur Patmos* (Ap. 1,9)

(13b) *sur l'île appelée Patmos* (ABU, Ap. 1,9)

(13c) *sur l'île de Patmos* (TOB, Ap. 1,9)

(13d) *a Patmosz nevű szigeten* (Neov. Jel 1,9)

Az *insula* szó a mai értelmében szerepel. Azonban később az *Újszövetségnek* ugyanebben a könyvében két olyan példa fordul elő, amely a szót valószínűleg jóval tágabb értelemben használja.

(14a) *et caelum recessit sicut liber involutus et omnis mons et insulae de locis suis motae sunt* (Ap. 6,14)

(14b) *Le ciel se retira comme un livre qu'on roule, toutes les montagnes et les îles furent ébranlées.* (TOB, Ap. 6, 14)

(15a) *et omnis insula fugit et montes non sunt inventi* (16:20)

(15b) *Toutes les îles s'enfuirent et les montagnes disparurent.* (TOB, 16,20)

(15c) *Eltűnt minden sziget, és a hegyek sem látszottak sehol.* (Neov. 16,20)

A *Dictionnaire de la Bible* értelmezése szerint ebben a szakaszban az *insula* szó értelme „szárazföld, mint a mélység ellentéte”. Saját értelmezésünk szerint inkább csak egy ikerszópár egyik eleme, a *montes*, azaz „hegyek” ellenpárja, hasonlóképpen, mint ahogy az égen-földön kifejezés is a világ teljességére utal. Az *insula* szó bibliai előfordulásai a következőképpen értelmezhetők:

1. „sziget” (földrajzi értelemben)
2. „a Földközi-tenger partvidéke”
3. „távoli, kevésbé ismert vidék”
4. (metonimikusan) „távoli szigetek, partvidékek, vidékek lakói”
5. egyéb speciális jelentések, mint pl. „szárazföld, mint a mélység ellentéte”

Az *insula* szó 51 alkalommal fordul elő a *Vulgatában*. Ha ezeket az előfordulásokat a fent említett öt jelentés valamelyikébe igyekszünk besorolni, megint csak kategorizálási nehézségekbe ütközünk.

A *Vulgata*-beli *insulae in mari* kifejezést a *Bible de la Pléiade* a következőképpen fordítja:

(16a) *Les îles qui sont dans la mer sont épouvantées de ta fin.* (Ez 26,18)

(16b) [...] megre megnek **a tenger szigetei**, mert senki sem megy ki belőled. (Ez 26,18)

Az erre a sorra vonatkozó jegyzet szerint a *les îles qui sont dans la mer* megmagyarázható a héber nyelv segítségével, ahol a *sziget* szó jelentése lehet „a kontinens partvidéke”, „egy sziget partvidéke” és „maga az adott sziget”. A *les îles de la mer* „a tenger szigetei” kifejezés négyszer fordul elő a *Bibliában*. A *Mandeville utazásai* francia eredetijében a következő példákat találjuk:

(17) *Puis de Ephesim vait homme par meintes isles de meer iusques a la cite de Pateran* (Warner 12)

(18) *Puis auant vait homme par mointe isle de mer iusques a vne isle qad a noun Milke.* (ibid., 96)

(19) *Et de celle generacion de Cham sount venuz ly paiene gent et les diuers gentz qi sount as isles de mer par tout Ynde.* (ibid., 109)

Nem szükséges a *Biblia* történelmi, kulturális és vallási szerepét bizonygatni. Az eredeti héber és görög szövegek tanulmányozása minden bizonnyal további pontosítást tenne lehetővé. A középkor embere, így Jean de Mandeville számára is a latin nyelvű *Vulgata* jelentette a hivatalos bibliát. Mandeville számos latin idézetet használ, és azokat nem is fordítja le. A szent helyek leírásakor előszeretettel idéz az *Evangéliumból*. Seymour (1993: 10) szerint „az általa felhasznált művek jellege és nagy száma arra engednek következtetni, hogy egy nagy szerzetesi könyvtár állhatott a rendelkezésre”.

9. Újabb adalék

Egészen új értelmezés olvasható a *Wikipédia* francia nyelvű (és csak a francia nyelvű) kiadásának ÎLE-DE-FRANCE szócikkében, melyet magyarul foglalunk össze: „A X. században a frankok letelepednek a párizsi régióban. Ezt a területet *Liddle Franke*-nak, »kis Frankföld«-nek keresztelik. Az idők folyamán a *Liddle Franke* elnevezésből alakul ki a *L'i de Frank*, abból pedig a *L'Île de Frank*, majd legvégül a mai *l'Île-de-France* alak. Ez utóbbinak a kialakulását segítette, hogy tökéletesen megfelel a hely topográfiájának.” Ezt a feltételezést nem tekinthetjük elfogadottnak, mert nem tudományos publikációban vagy szakkönyvben jelent meg, hanem az *Arte* német–francia TV-csatorna egyik élő adásában hangzott el: egy néző telefonos kérdésére válaszolta Catherine Béranger 2008. június 8-án. Bármilyen legyen is a kifejezés tényleges eredete, továbbra is szülehetnek újabb és újabb magyarázatok. Az általunk kifejtett értelmezés azonban jól dokumentált forrásokon alapul.

Irodalom

Bloch, M. 2011. *Mélanges historiques*. Paris: CNRS Éditions.

Deluz, C. 1998. Le Livre de Jehan de Mandeville, une « géographie » au XIVe siècle. *Textes, Études, Congrès* N° 8, Louvain-la-Neuve: Publications de l'Institut d'Études Médiévales. 127–146.

Mossé, F. 1955. Du nouveau sur le chevalier Jean de Mandeville. *Études anglaises*. Volume N° VIII. 321–325.

Seymour, M. C. (szerk.) 2002. *The Defective Version of Mandeville's Travels*. (EETS 319.) Oxford: Oxford University Press.

Seymour, M. C. 1993. *Sir John Mandeville*. Aldershot: Variorum.

Vossler, K. 1913. *Frankreichs Sprache im Spiegel seiner Sprachentwicklung*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

Források

Badel, P.-Y. (szerk.) 1998. *Marco Polo: La Description du Monde*. Paris: Le Livre de Poche.

Deluz, C. (szerk.) 2000. *Jean de Mandeville: Le Livre des merveilles du monde*. Paris: CNRS Éditions.

Deluz, C. 1993. *Jean de Mandeville: Voyage autour de la Terre*. Paris: Les Belles Lettres.

Gryson, R. (szerk.) 1994. *Biblia Sacra iuxta vulgata[m] versionem*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

Holy Bible. (é. n.). Oxford: Oxford University Press.

La Bible. 1996. Alliance Biblique Universelle.

La Bible de Jérusalem. 1998. Paris: Les Éditions du Cerf.

La Bible de la Pléiade. 1959. Paris: Gallimard.

Letts, M. 1953. *Mandeville's Travels. Texts and Translations*. London: The Hakluyt Society.

Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. 1997. Budapest: Szent Jeromos Bibliatársulat.

Seymour, M. C. (szerk.) 1967. *Mandeville's Travels*. Oxford: The Clarendon Press.

Suggs, M. J., Sakenfeld, K. D. és Mueller, J. R. (eds.) 1992. *The Oxford Study Bible. Revised English Bible with the Apocrypha*. New York: Oxford University Press.

Traduction œcuménique de la Bible. 1992. Paris: Le Livre de Poche.

Warner, G. F. (szerk.) 1889. *The Buke of John Maundeuill*. Westminster: The Roxburghe Club.

Szótárak és lexikonok

- Barnhart, R. K. (szerk.) 2000. *Chambers Dictionary of Etymology*. New York: Chambers.
- Grand Robert de la langue française. CD-ROM. Version 2.0*. 2006. Paris: Le Robert/Sejer.
- Grente, G. 1992. *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Âge*. Paris: Fayard.
- Haag, H. 1989. *Bibliai Lexikon*. Budapest: Apostoli Szentszék Kiadója.
- Kiss, L. 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kurath, H., Kuhn, S. M. és Lewis, R. E. 1954–2001. *Middle English Dictionary*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Losique, S. 1971. *Dictionnaire des noms de pays et de peuples*. Paris: Klincksieck.
- Oxford English Dictionary. Second Edition on CD-ROM. Version 4.0*. 2009. Oxford/New York.
- Petit Robert 2. Dictionnaire Universel des Noms Propres*. 1991. Paris: Le Robert.
- Tobler, A. & E. Lommatzsch. 1925–1976. *Altfranzösisches Wörterbuch*. 10 vol. Wiesbaden: Steiner.
- Wartburg, W. von. 1922–1978. *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Bonn: Kopp, Leipzig & Berlin: Teubner, Basel: Helbing & Lichtenhahn, Basel: Zbinden.
- Wikipedia.org. 2016. Île-de-France (szócikk). Elérhető online: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Île-de-France>. (Letöltve 2016.05.22.)